

QAZAX DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI İLƏ BAĞLI FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Giriş. Dil vahidlərinin içindəki frazeoloji birləşmələr milli mədəniyyət və dünyagörüşünün göstəricisi olaraq dilçilikdə xeyli dərəcədə araşdırılmış olsa da yetəri qədər həll olunmayan məsələlər də qalmaqdadır. Frazeoloji birləşmələr bir neçə komponentdən ibarət olsa da hamısı birləşərək leksik bir bütövlük təşkil edir və yalnız bir mənaya malik olur. Frazeoloji birləşmələrin leksik mənada birləşib leksik bütövlük yaratması onların semantik cəhətdən ayrılmaz bütövlüyə çevrilməsi deməkdir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin cümlə içində ayrılıqda cümlənin bir üzvü vəzifəsini yerinə yetirməsi haqqında dilçi alimlər arasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Lakin V.V.Vinoqradovun qəti şəkildə söylənilmiş “Frazeoloji birləşmələrin semantik birliyi onun komponentləri arasında tam sintaktik ayrılığın və ya canlı sintaktik əlaqənin olmaması ilə saxlanılır” fikrindən sonra rus dilşünasları arasında bu mübahisə sona çatmışdır [3, s. 150].

Kenesbayevin qeyd etdiyi kimi “Frazeoloji birləşmələrin quruluş baxımından formalaşması və onların komponentlərinin birləşmə üsullarında mövcud olan qanunauyğunluqlar zaman içində semantik məzmun baxımından müəyyən bir sistemə daxil olurlar” [5, s. 9]. Bu fikir dilin sabit ifadələrinin formalaşmasının və semantik inkişafının, həmçinin frazeoloji birləşmələrin istifadəsinin təbii və sosial mühitlə əlaqəli olduğu ortaya qoyur. Qazax və Azərbaycan dilləri, həmçinin digər türk dilləri eyni bir dil ailəsinə mənsub olduqları üçün bu dillərdə çox sayda leksik və frazeoloji ortaq elementlər mövcuddur. Hər iki dilin frazeoloji quruluşları, əsasən, bu xalqların ortaq mədəniyyəti, tarixi təcrübəsi və dünyagörüşü ilə sıx əlaqəlidir. Türk dillərində frazeoloji oxşarlıqlar, xüsusilə bəzi atalar sözlərində və məsəllərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bəzi frazeoloji birləşmələr həm struktur, həm də mənə baxımından tamamilə eyni olsa da, bəziləri yalnız mənaca yaxınlıq təşkil edir. Bu oxşarlıqlar türkdilli xalqlar arasında dil və mədəniyyət əlaqələrinin tarixi dərinliyini və bu xalqların dil və düşüncə dünyasında mövcud olan ümumi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji quruluşlarını müqayisə edərkən hər iki dildəki bəzi frazeoloji birləşmələrin eyni mənəni ifadə etdiyini, bəzilərinin isə yalnız qismən paralellik təşkil etdiyini müşahidə edirik. Bu paralellik türkdilli xalqların ortaq tarixi və mədəni təcrübələrinə, xüsusən də, qədim dövrlərdən gələn dil və folklor ənənələrinə dayanan bir təməldən qaynaqlanır. Növbəti nümunələrdə qazax dilindəki frazeoloji birləşmələrlə Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələrin oxşarlığı və fərqliliyi daha ətraflı şəkildə göstəriləcəkdir. Bu nümunələr həmçinin frazeoloji birləşmələrin sosial və mədəni kontekstlə necə əlaqəli olduğunu aydınlaşdıracaqdır.

Əsas hissə. Məişət leksikasına daxil olub geyim əşyalarından biri olan *kəyлек* [köylek] sözü qazax dilində qadın və ya kişi üçün geyilən və tez-tez gündəlik istifadə üçün uyğun paltar növünü ifadə edir [9, s. 220-221]. *Kəyлек* sözü Azərbaycan dilində də mövcuddur və *köynək* şəklində ifadə olunur. Qazax dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində *köynək* bədənə yuxarı hissəsinə geyinilən yüngül geyim mənasına gəlir [2, s. 765]. *Kəyлек* və *köynək* sözləri hər iki dilin frazeoloji birləşmələrində geniş şəkildə istifadə olunur.

Ak kəyлек [ak köylek] qazax dilində “təmiz qəlbli insan”, “saf niyyətli insan” və ya, hətta “xoş niyyətli dost” mənalarında işlədilir. Bu ifadə çox vaxt bir insanın səmimiyyətini, xeyirxahlığını və paklığını vurğulamaq üçün istifadə olunur [4, s. 24]. *Ak* “ağ” sözü məcazi mənada dürüstlük, sadəlik və ruhən təmizlik kimi xüsusiyyətləri ifadə edir. *Kəyлек* “köynək” sözü isə bədənə örtən bir geyim növü olmaqla insanın xarici görünüşünün və ya şəxsiyyətinin bir simvolu kimi də istifadə oluna bilər. Məcəzi mənada *kəyлек* insanın xarakterinə, cəmiyyət içindəki davranışına işarə edə bilər. Azərbaycan dilində *ağ köynək* ifadəsi birbaşa frazeoloji mənaya malik olmasa da buna bənzər ifadələr mövcuddur. Məsələn, “təmiz qəlbli”, “nur üzli” və s.

Қанды кəйлек [kandı köylek] qazax dilində “ayrılmaz dost” və ya “ən yaxşı dost” mənalarında işlədilir [4, s. 315]. Burada *қанды* “qanlı” və *kəйлек* “köynək” sözləri birləşərək semantik olaraq bir-birini tamamlayır. *Қанды* sözü *қан* “qan” kökündən yaranır və burada məcazi mənada istifadə edilir, çünki qan həyatın, eyni zamanda, yaxınlığın, dostluğun və bağlılığın simvoludur. Köynək isə fiziki olaraq insanın bədənə yaxın olan bir əşya olduğu üçün “ayrılmaz dost” mənasını gücləndirir. Beləliklə, *қанды кəйлек* ifadəsi Azərbaycan dilindəki “can dostu” ifadəsinə uyğun gəlir. *Қанды кəйлек* ifadəsi ilə sinonim mənəni təşkil edən *қанды кəйлек жолдас* [kandı köylek joldas] və əks mənaya gələn *қанды кəйлек жау* [kandı köylek jau] “yaxın adamını öldürən düşmən” ifadələri də işlədilir [4, s. 315]. “Ən yaxın dost” mənasında bəzən *em кəйлек* [yet köylek] ifadəsi də işlədilir. *Em* “ət” sözü semantik baxımdan eynilə *қан* sözü kimi həyatın və varlığın bir simvolu olaraq göstərilir [4, s. 171]. Bu frazeoloji vahidlər sintaktik strukturlarına əsasən, təyini söz birləşmələri modelinə uyğun olaraq təsnif edilə bilər, çünki hər bir frazeoloji birləşmənin birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarətdir. Bu cür frazeoloji vahidlərdə sifət isimlə əlaqə quraraq onun xüsusiyyətini və ya keyfiyyətini əks etdirir, beləliklə, onlar müəyyən bir anlayışın, xarakterin və ya sosial fenomenin təsvirində funksional rol oynayır.

Azərbaycan dilində də köynəyə aid məsəllər var. Məsələn, *köynəyindən keçirmək*, *bir köynək yaxın olmaq*, *bir köynək aralı olmaq*, *qanlı köynəyini başına dolmaq*, *bir köynək at tökmək*, *bir köynəkdə çalmaq* [1, s. 56].

Məişət leksikasına daxil olub ev əşyalarından biri olan *бесік* [besik] “beşik” sözü qazax dilində frazeoloji birləşmələrdə istifadə olunmaqla yanaşı, Azərbaycan dilində də bəzi məcazi mənalarda işlədilə bilər. Beşik türk xalqlarının ənənəvi mədəni irsinin bir hissəsidir. Bu, körpələrin yatması üçün nəzərdə tutulmuş, xüsusən köhnə dövrlərdə istifadə olunan bir növ yataqdır [6, s. 295]. *Алтын бесік* [altın besik] frazeologizmi qazax dilində “vətən”

²³ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. ulker.efendiyeva@list.ru

mənasında işlədilir [4, s. 38]. Bu frazeoloji birləşmədə hər iki komponent isimdən ibarətdir. Azərbaycan dilində isə “beşik” sözü məcazi mənada işlədilir. Buna misal olaraq “Azərbaycan muğam sənətinin beşiyidir” cümləsini göstərmək olar. Cümlədəki “beşik” sözünün ifadəsi bir metafora olaraq işlədilir [6, s. 295]. *Алтын бесік* [altın besik] frazeologizmi qazax dilində “vətən” mənasında işlədilir [11]. Qazax dilində *қазан* [kazan] “qazan” sözü ev əşyalarına aid məişət leksikasının bir elementi olaraq müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilir. *Қазан* qazax dilində də Azərbaycan dilindəki kimi yemək bişirmək üçün istifadə olunan qab mənasını verir [6, s. 739]. Eyni zamanda Azərbaycan dilində də *qazan* sözü frazeoloji birləşmələrdə müxtəlif semantik funksiyalarla işlədilir.

Қазан асу [kazan asu] qazax dilində “yemək bişirmək”, “qazanı ocağa qoymaq” mənalарını ifadə edən bir frazeoloji birləşmədir [4, s. 304]. Bu ifadə Azərbaycan dilində də *qazan asmaq* şəklində işlədilir və eyni mənanı kəsb edir. İfadənin kökündə müstəqim və məcazi mənalар mövcuddur ki, bunları dilin inkişafı və mənə qatlarının dəyişməsi ilə izah etmək mümkündür. Qazanın asılması yeməyin hazırlığı üçün ənənəvi üsulu ifadə edir. Əvvəllər *qazan asmaq* ifadəsi müstəqim mənada işlədilirdi. İnsanlar açıq havada, ocaq üstündə qazanı asaraq yemək bişirirdilər. Qazan bir çox yemək hazırlığı prosesində istifadə olunan əsas qab olduğundan, onun asılması yeməyin hazırlanmasında mühüm bir mərhələni ifadə edirdi. Bu halda *qazan asmaq* birbaşa olaraq ocaq qalayıb üzərindən qazanı asaraq yemək bişirməyə başlamağı göstərir. Zamanla, dilin inkişafı və mədəni dəyişikliklər nəticəsində, *qazan asmaq* ifadəsi məcazi mənada işlənməyə başlanmışdır. Frazeoloji birləşmə olaraq *qazan asmaq* artıq sadəcə yemək bişirmək mənasında deyil, daha geniş anlamda, “işə başlamaq”, “hazırlıq görmək” kimi mənalар daşımağa başlamışdır. Bu, xüsusilə, gündəlik həyatdakı fəaliyyətlərin başlanğıcını simvollaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu mənada, *qazan asmaq* ifadəsi bir fəaliyyətin və ya işin ilkin mərhələlərini ifadə edən bir metafora çevrilmişdir [1, s. 186].

Қазаны көтерді [kazanı köterdi] frazeoloji birləşməsi qazax dilində məcazi mənada işlənir və “ölümün bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürmək” mənasını verir. Burada, *қазан* sözü gündəlik həyatda qida bişirmək üçün istifadə olunan bir alət kimi tanınır və konkret mənada bir qabı ifadə edir. Lakin frazeoloji birləşmədə bu söz simvolik mənaya malikdir və yas mərasimi və ya ölüm mərasimi ilə əlaqələndirilir. Qazanın metaforik istifadəsi, xüsusən də yas məclislərinin təşkil edilməsi və bu mərasimlə bağlı olan məsuliyyətləri simvollaşdırır. Burada “қазаны көтерді” yas mərasimi ilə bağlı olan yemək bişirmək, yas məclisini təşkil etmək kimi məcazi mənə daşıyır. Bu ifadə fəli birləşmədir və iki əsas komponentdən ibarətdir. *Қазан* “qazan” sözü frazeoloji birləşmənin birinci tərəfidir. *Көтерді* “qaldırdı, götürdü” sözü frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti olub burada “məsuliyyəti öz üzərinə götürmək” mənasında işlənir. *Қазаны көтерді* ifadəsi qazax dilində məcazi mənada işlənən, milli xüsusiyyət daşıyan frazeoloji vahiddir. Azərbaycan dilində onun tam ekvivalenti olmasa da “yas işlərini boynuna götürdü” ifadəsi onun mənasına yaxın bir ifadə kimi işlədilə bilər [4, s. 304].

Qazan sözü ilə bağlı Azərbaycan dilində də çox sayda ifadələr var. Məsələn, *qazan asmaq*, *qazan dibi yalamaq*, *qazan qaynatmaq*, *qazan örtülü qaynamaq*, *qazan dedi dibim qızıldı*, *çömçə dedi*, *gəzib gəlmişəm* [1, s. 186]. Qazax dilində məişət leksikasına daxil olub geyim əşyalarından biri olan *emek* sözü Azərbaycan dilində “ətək” olaraq işlədilir [7, s. 464]. Qazax dilində *emek* və Azərbaycan dilində *ətək* sözləri hər iki dildə frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə istifadə olunur.

Етегінде сәжде қыту (*намаз оқу*) [yeteqinde səjde kılı (namaz oku)] ifadəsi qazax dilində ironik və istehza ilə deyilmiş bir ifadədir. Bu ifadə bir insanın kiminsə qarşısında həddindən artıq itaətkar və təvazökar davranışını, onu ideal, günahsız biri kimi görməsini təsvir edir. Lakin əslində bu itaət və hörmətin yanlış insana, yəni soyuq ürəkli, mənəviyyatsız, bəd əməlli birinə göstərildiyi vurğulanır. Burada ironiya ondadır ki, “günahsız” kimi görünən bu şəxs əslində pis niyyətli və əxlaqsız biridir, amma digər insanlar bunu anlamayaraq ona çox böyük hörmət və itaət göstərirlər. Qazax dilində bu ifadə linqvistik cəhətdən ironik bir konstruksiya və müəyyən sosial və mədəni mənalарı, həmçinin insanlar arasındakı əlaqələri vurğulayan bir frazadır [4, s. 170]. Azərbaycan dilində isə bu ifadə “ətəyində namaz qılmaq” kimi ifadə olunur və qazax dilinin əksinə saf, təmiz və dürüst insanlar haqqında işlədilir [1, s. 120].

Етегінен айрылмайды [yeteqinen ayrılmaydı] ifadəsi qazax dilində “ətəyindən ayrılmamaq, yapışmaq, ardınca getmək” mənasına gələn frazeoloji birləşmədir. Bu ifadə bir şəxsin və ya bir şeyin ardınca fasiləsiz şəkildə düşməsini, ondan ayrılmamasını və ya ona çox möhkəm bağlanmasını göstərir [4, s. 170]. Azərbaycan dilində də “ətəyinə yapışmaq” ifadəsi eyni mənaya gəlir. Azərbaycan dilində buna uyğun başqa bir ifadə “ətəyinə yapışmaq” ola bilər. Bu ifadə “yalvarmaq, kömək istəmək, günahkar saymaq” mənalарına gəlir. Linqvistik və semantik cəhətdən bu ifadə həmçinin əxlaqi və psixoloji mənada bir şəxsin zəifliyi və ya asılılığı ilə əlaqəli olaraq işlədilir. *Ətəyinə yapışmaq* ifadəsi bir şəxsin digərinə qarşı aşırı şəkildə minnət və yalvarma davranışı göstərməsini, ya da həmin şəxsi idealizə etməsini bildirir [1, s. 120].

Qazax dilində *төсек* [tösek] və *жастық* [jastık] sözləri ev əşyalarına aid məişət leksikasının bir elementi kimi müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilir. *Төсек* qazax dilində “döşək” mənasına gəlir və eynilə Azərbaycan dilindəki kimi yatmaq üçün istifadə olunan yumşaq yer mənasına gəlir [10, 361]. *Жастық* sözü isə qazax dilində içinə quş tükü ilə doldurulub, üstü örtülərək başı qoymaq və ya yan yatarkən çiyin altına dəstək vermək məqsədilə hazırlanmış əşyadır və Azərbaycan dilində “yastıq” mənasına gəlir [8, s. 166].

Төсегімен көтерді [töseqimen köterdi] ifadəsi qazax dilində “gəlin gəldiyi il hamilə qaldı”, “tezliklə ana oldu” mənasında işlənir. Buradakı “төсек” (döşək, yataq) sözü nikah və ailə həyatının simvolu kimi çıxış edir. “Көтерді” (qaldırdı, hamilə qaldı) isə burada “hamilə olmaq” mənasında məcazi işlənməşdir. Bu ifadə adətən gəlinin

yeni ailəyə gəlməsi və qısa müddət sonra hamilə qalmasını vurğulamaq üçün istifadə edilir. Qazax cəmiyyətində bu hal müsbət qarşılandığı üçün ifadə də pozitiv mənə daşıyır [4, s. 518]. İfadə iki əsas komponentdən ibarətdir. *Təcegimən* “döşəyi ilə, yatağı ilə” sözü burada nikah və evlilik simvoludur. *Kəmərdi* “qaldırdı, hamilə qaldı” sözü burada birbaşa “hamilə olmaq” mənasında işlənir. Türk xalqlarında evlənən qız üçün cehiz kimi yataq dəsti hazırlamaq, döşək sırtmaq adətdir. Qazax dilində *təcegimən kəmərdi* (hərfi mənada “döşəyi ilə hamilə qaldı”) ifadəsi “cehizi ilə gəldiyi kimi hamilə qalmaq” mənasını ifadə edir.

Təsekte bası qosылды [tösekte bası qosıldı] ifadəsi “bir-birinə yaxın olmaq, bir yerdə yaşamaq, ailə qurmaq və ya birləşmək” mənasında işlədilir. İfadə həm evlilik, ailə birliyi, həm də qohumluq və dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsi anlamında işlənə bilər [4, s. 519]. *Təsek* “yataq, döşək” sözü burada fiziki və mənəvi yaxınlıq, evlilik və birlik rəmzidir. *Bası qosылды* “başları birləşdi” sözü isə burada məcazi mənada insanların birgə həyat qurması, dost və qohum olması mənasında işlənir. Azərbaycan dilində buna oxşar *bir yastığa baş qoymaq* ifadəsi vardır.

Qazax dilində *жастық* [jastık] “yastıq” sözü ev əşyalarına aid məişət leksikasının bir elementi olaraq müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilir.

Жастықтан басын көтерді [jastıqtan basın köterdi] frazeoloji birləşməsi “xəstəlikdən sağaldı, xəstə yatdığı yerdən qalxdı” mənasında işlədilir. Bu ifadə əsasən xəstəlikdən çıxma, sağalmaq və əvvəlki vəziyyətinə qayıtmaq mənasında işlədilir. *Жастық* “yastıq” sözü burada yataqda yatmaq, xəstə olmaq mənasında işlədilir. *Бас көтерү* “başını qaldırmaq” sözü isə burada ayağa qalxmaq, sağalmaq, gücünü toplamaq mənasında işlənir [4, s. 191].

Nəticə. Qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələrin quruluşlarında mövcud olan oxşarlıqlar və fərqliliklər bu dillərin ortaq tarixini və mədəniyyətini əks etdirir. Bu tədqiqat həm də türk dillərindəki məişət leksikasının quruluş və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə göstərir.

Nəticə olaraq demək olar ki, bu araşdırma həm qazax dilindəki, həm də Azərbaycan dilindəki frazeoloji elementlərin quruluş və mənə baxımından nə dərəcədə oxşar və fərqli olduğunu göstərir, beləliklə, daha geniş bir müqayisəli təhlil aparmağa imkan yaradır. Araşdırmada *көйлек* [köylek] “köynək”, *бесік* [besik] “bəşik”, *қазан* [kazan] “qazan”, *етек* [yetek] “ətək”, *төсек* [tösek] “döşək”, *жастық* [jastık] “yastıq” sözləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr verilmişdir. Bu sözlər məişət leksikasına aid leksik vahidlər olmaqla həm qazax dilində, həm də Azərbaycan dilində oxşar və fərqli mənalarda frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2018, 288 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1977, 310 с.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977, 712 б.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, 2007, 356 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. Б.Сүйерқұлова, С.Жапақов, Т.Жанұзақов және т.б. Алматы: Арыс, 2006, 744 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. Б.Әбілқасымов, С.Визаков, Ә.Жүнісбеков және т.б. Алматы: Арыс, 2007, 752 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалпышев, Қ.Есенова және т.б. Алматы: 2011, 752 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том. Қ.Күдерінова, О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. Алматы: Арыс, 2011, 744 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. Алматы: Арыс, 2014, 800 б.
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/Be%C5%9Fik>

Açar sözlər: Qazax dili, məişət leksikası, frazeoloji vahidlər, müqayisə, frazeoloji oxşarlıqlar

Ключевые слова: Казахский язык, бытовая лексика, фразеологические единицы, сравнение, фразеологические сходства

Key words: Kazakh language, household lexicon, phraseological units, comparison, phraseological similarities

Summary

Phraseological issues have been studied in linguistics for a long time and have recently formed an independent field within the science of language. However, there are still some unresolved issues in phraseology. Although the household lexicon is somewhat common across Turkic languages, the forms and functions of phraseological combinations related to household activities can vary in each language. These phraseological units, according to the cultural and historical context of a given language, acquire unique structures and depths of meaning. This article systematically analyzes the household-related phraseological combinations in the Kazakh language, identifying both common and different phraseological units in comparison to Azerbaijani. The study also aims to comparatively investigate the structural and semantic features of household lexicons in Turkic languages.

Резюме

Фразеология давно изучается в лингвистике и в последнее время сформировалась как независимая область науки о языке. Тем не менее, в фразеологии все еще остаются неразрешенные вопросы. Хотя лексика быта в тюркских языках в определенной степени общая, формы и функции фразеологических сочетаний, относящихся к быту, могут различаться в каждом языке. Такие фразеологизмы, в зависимости от культурного и исторического контекста языка, приобретают уникальную структуру и смысловую глубину. В статье систематически анализируются фразеологические сочетания, относящиеся к быту, в казахском языке, а также выявляются общие и отличительные фразеологические сочетания с азербайджанским языком. Это исследование также направлено на сравнительное изучение структурных и семантических особенностей лексики быта в тюркских языках.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova